

**Celebrating 154th Birth Anniversary of the Father Of Nation,
Mahatma Gandhi a global event.**

On this occasion, we publish Online Special Issue on

Thoughts on Mahatma Gandhi-2023

ISSUE-III(I), VOLUME-XI

e-ISSN 2394-8426 International Impact Factor 7.352

Peer Reviewed Journal | Referred Journal

Published On Date 02.10.2023

Issue Online Available At: <http://gurukuljournal.com/>

Organized By

**Continuing Professional Development Events, New Mumbai
Gurukul International Publishing Services, Pune**

Published By

**Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: gimrj12@gmail.com**

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	The Impact of Gandhian Thought on Indian English Literature	Dr. Shravan R. Banasure	3-6
2	विकासाचा गांधीवादी दृष्टीकोण	प्रा. डॉ. रणधीर साठे	7-10

The Impact of Gandhian Thought on Indian English Literature

Dr. Shravan R. Banasure

HOD English

Kala Waniya Mahila Mahavidyalaya, Ballarpur

Dist. Chandrapur

shravanbanasure@gmail.com

9158901348

Abstract:

Mahatma Gandhi, a prominent figure in India's struggle for independence, left a profound impact on Indian literature. His ideologies and principles have been widely explored and depicted in various literary works. This study examines the impact of Gandhian philosophy on Indian English literature, focusing on the period from the early 20th century to the present day. Through an analysis of selected literary works, this paper highlights the themes, ideologies, and literary techniques employed by Indian English writers to reflect and respond to Gandhian thought. The findings of this research shed light on the enduring legacy of Gandhi's ideas in shaping the literary discourse in India. The impact of Gandhian thought seen clearly on novels, plays, poems, and essays that reflect the influence of Gandhi's philosophy, such as R.K. Narayan's 'The Guide', Mulk Raj Anand's 'Untouchable', and Arundhati Roy's 'The God of Small Things'.

Key Words: Iconic leader, literary realm, ideologies, legacy.

Themes and Ideologies:

Nonviolence (Ahinsa): Mahatma Gandhi's philosophy of nonviolence was a central theme in his life and teachings. Indian literature often reflects this principle, emphasizing the power of nonviolent resistance and peaceful coexistence. In R.K. Narayan's novel 'The Guide', the protagonist, Raju, embodies Gandhian ideals of nonviolence and self-sacrifice. Through his journey, Raju learns the importance of compassion and nonviolent resistance in bringing about positive change in society. 'Rangbhoomi' by Munshi Premchand: this play, written in 1924, explores themes of social justice, equality, and nonviolence. It portrays the struggle of the protagonist, a poor farmer, against an oppressive landlord, highlighting the Gandhian principles of nonviolent resistance and the fight against injustice.

Satyagraha: Satyagraha, a term coined by Mahatma Gandhi, meaning 'truth-force' or 'soul-force,' was Gandhi's method of nonviolent resistance. Indian literature often explores the concept of Satyagraha, highlighting the importance of truth, justice, and civil disobedience in the face of oppression.

A notable example is R. K. Narayan's novel 'The Guide,' which portrays the journey of Raju, a tour guide turned spiritual leader. Through Raju's experiences, Narayan explores the idea of Satyagraha as a transformative force that challenges societal norms and expectations. Raju's path towards self-realization and his eventual sacrifice for the greater good reflect the principles of Satyagraha.

Another prominent work is 'Midnight's Children' by Salman Rushdie. Although not exclusively focused on Satyagraha, the novel incorporates elements of nonviolent resistance as a backdrop to the larger narrative. Rushdie weaves together the stories of various characters born at the stroke

of midnight on India's Independence Day, highlighting their struggles against oppressive forces and their quest for personal and national freedom.

Arundhati Roy's 'The God of Small Things' also touches upon the theme of Satyagraha indirectly. Set in Kerala, the novel explores the lives of the twins Rahel and Estha, who navigate a society marked by caste discrimination and political unrest. Roy subtly portrays acts of resistance and defiance against oppressive systems, reflecting the spirit of Satyagraha in the characters' pursuit of justice and equality.

In the scene of R. K. Narayanan's 'Waiting for the Mahatma,' where we find the hero Sriram becoming a blind follower of Mahatma Gandhiji and joining the Indian freedom movement but not at all understanding what Gandhian is actually about. There are people who still remain a Gandhian even if their leader leaves them or the Mahatma is defeated, severely criticized or if the Sahibs put them behind bars. In R. K. Narayanan's 'The Vendor of Sweets,' Jagan considers himself a staunch Satyagrahi, spins the charka regularly, and equates himself with achieving Nirvana, like the Buddha, by following the principles of Gandhism. Bakha in Mulk Raj Anand's 'Untouchable' is introduced before Gandhism in the end of the novel, as redemption from the social evils of untouchability and casteism. After listening to the speech of Gandhiji as a counsel from God, Bakha's life becomes more tolerable from the next day.

Swaraj: Mahatma Gandhi advocated for Swaraj, which means self-rule or self-governance. Indian literature often delves into the idea of Swaraj, emphasizing the need for individual and collective empowerment, self-sufficiency, and freedom from external control. The concept of 'Swaraj' in Gandhian thought has indeed been widely explored in Indian English literature. It emphasized the empowerment of individuals and communities to take charge of their own destiny. An example is the play 'Tughlaq' by Girish Karnad. Set during the reign of the 14th century Delhi Sultan Muhammad bin Tughlaq, the play delves into the theme of Swaraj through the character of Tughlaq himself. Tughlaq's vision of a utopian society, where people have the freedom to govern themselves, ultimately leads to chaos and disillusionment. The play raises questions about the challenges and complexities of implementing Swaraj in a practical sense.

Sarvodaya: Sarvodaya, meaning 'the welfare of all,' was another key principle of Gandhi's philosophy. Indian literature often reflects this idea, focusing on social and economic equality, upliftment of the marginalized, and the well-being of society as a whole.

In a progressive meeting, Moorthy, the village Gandhi counsels a woman:

"To wear cloth spun and woven with your own God given hands is sacred, says the Mahatma. And it gives work to the workless and work to the lazy. And if you don't need the cloth sister, 'give it away to the poor'... Our country is being bled to death by foreigners. We have to protect our mother" (Rao, Raja. 23)

Village Life and Simplicity: Mahatma Gandhi emphasized the importance of rural life and simplicity. Indian literature often portrays the beauty and virtues of village life, highlighting the harmony between humans and nature, and the significance of sustainable living. Tagore's poetry and plays often celebrate the beauty of rural life and advocate for the preservation of traditional Indian values and culture.

Raja Rao's 'Kanthapura' sketches the step by step social development of a south Indian village Kanthapura, and its people, who following Gandhiji became successful not only in forming a Swadeshi or anti-colonial group and performing anti-colonial protests but also redeeming their village from the social evils of untouchability, casteism, women backwardness, disunity and toddy or wine drinking.

Kanthapura experiences a total reformation from a place with a common term, 'village' to a village in the real sense of the term, in the end, where there is no caste distinction, backwardness and religious fanaticism, but self-employment, women emancipation, love, social awareness and of course the pride of their Sthalapurana.

Interreligious Harmony: Mahatma Gandhi promoted interreligious harmony and believed in the unity of all religions. Indian literature often explores this theme, emphasizing the need for tolerance, respect, and understanding among different religious communities. 'Kanthapura' by Raja Rao: Published in 1938, this novel tells the story of a small South Indian village and its involvement in the freedom movement. The narrative is deeply influenced by Gandhian philosophy, emphasizing the power of nonviolence, self-reliance, and communal harmony.

Women's Empowerment: Mahatma Gandhi was a strong advocate for women's rights and empowerment. Indian literature often addresses gender inequality, women's struggles, and the importance of women's participation in social and political spheres. Many authors have explored the concept by depicting strong female characters that embody Gandhian principles and challenge societal norms. Here are a few examples, 'The God of Small Things' by Arundhati Roy: This novel portrays the character of Ammu, a single mother who defies societal expectations and fights for her independence. Ammu's struggle for empowerment reflects Gandhian ideals of self-reliance and non-conformity. 'A Thousand Splendid Suns' by Khaled Hosseini: Although set in Afghanistan, this novel resonates with Gandhian principles of non-violence and resistance against oppression. The female protagonists, Mariam and Laila, endure immense hardships but ultimately find strength and empowerment through their resilience and determination. 'The Palace of Illusions' by Chitra Banerjee Divakaruni: This retelling of the Mahabharata from Draupadi's perspective explores themes of gender inequality and women's empowerment. Draupadi's character challenges traditional gender roles and embodies Gandhian principles of justice and equality. 'The Home and the World' by Rabindranath Tagore: This novel delves into the complexities of women's empowerment in a changing society. The character of Bimala undergoes a transformation as she navigates her role as a wife and her desire for personal freedom. Tagore's exploration of self-realization and social change aligns with Gandhian ideals.

Contemporary Perspectives:

Gandhian thought continues to be a significant influence in Indian English literature, offering contemporary perspectives on various social, political, and cultural issues. Many Indian authors have explored and engaged with Gandhian ideals, reflecting on their relevance in today's context. One prominent aspect of Gandhian thought that finds resonance in Indian English literature is the emphasis on nonviolence and peaceful resistance. Authors often depict characters who embody

these principles, advocating for social justice and change through nonviolent means. They explore the power of peaceful protests, civil disobedience, and the transformative potential of nonviolence in addressing societal inequalities. Gandhian philosophy also highlights the importance of self-reliance and simplicity. Indian English literature often portrays characters who strive for self-sufficiency, rejecting materialistic pursuits and embracing a minimalist lifestyle. These narratives delve into the tension between traditional values and the allure of modern consumerism, questioning the impact of globalization on Indian society. Furthermore, Gandhian thought emphasizes the need for communal harmony and religious tolerance. Indian English literature frequently explores themes of religious diversity, interfaith dialogue, and the challenges of religious fundamentalism. Authors delve into the complexities of religious identities and the potential for peaceful coexistence, drawing inspiration from Gandhi's vision of a pluralistic society. Moreover, Gandhian thought's focus on rural development and upliftment of marginalized communities is another recurring theme in Indian English literature. Authors shed light on the struggles faced by rural populations, the exploitation of natural resources, and the impact of industrialization on the environment. They examine the tension between progress and sustainability, seeking to find a balance that aligns with Gandhian principles.

In a nut shell, contemporary perspectives of Gandhian thought in Indian English literature explore themes such as nonviolence, self-reliance, communal harmony, and rural development. By engaging with these ideas, authors contribute to ongoing discussions about social justice, cultural identity, and the challenges faced by modern India.

Conclusion:

In a nut shell the key findings of the research and emphasizes the enduring impact of Gandhian thought on Indian English literature. It highlights the significance of Gandhi's philosophy in shaping the literary discourse and calls for further exploration of this topic. It highlights the themes, ideologies, and literary techniques employed by writers to reflect and respond to Gandhi's ideas. By examining select literary works, this research article reveals the enduring legacy of Gandhi's philosophy in shaping the literary landscape in India. Further research in this area will contribute to a deeper understanding of the interplay between literature, ideology, and social change.

References:

Naik, Dr. M. K, A History of Indian English Literature, Sahitya Academy
Publication, New Delhi, 1982. Print.

Narayan, R.K., The Guide, Penguin Books India Pvt. Ltd, New Delhi, 2010. Print

Pruthi, R. K. & Chaturvedi, Archana, Perspectives on Gandhian Thoughts,
Commonwealth Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 2009. Print

Rao, Raja, Kanthapura, Penguin Books India Pvt. Ltd, Gurgaon, 2014. Print

विकासाचा गांधीवादी दृष्टीकोण

प्रा. डॉ. रणधीर साठे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

Email ID- randhirsathe22@gmail.com

Mo. No. 7350356105

प्रस्तावना :-

विकासाच्या संदर्भात गांधीजींनी स्वदेशीची संकल्पना प्रामुख्याने मांडली. आपण ज्या तऱ्हेने जेव्हा विचार करतो तेव्हा उपभोग्य वस्तूंच्या बाबतीत स्वदेशीच्या क्षेत्रीय परिघाचा अधिकाधिक संकोच होताना दिसतो. 'स्वदेशी' ची स्वक्षेत्रीय होते; पुढे जाऊन 'स्वग्रामी' बनते. कदाचि ती 'स्वगृही' देखील बनेल. स्वदेशीच्या सम्यक विचारांना राष्ट्रप्रेमाच्याही पलीकडचे के परिमाण आहे. स्वदेशीचा भौतिक पातळीवर सम्यक विचार करताना 'देश' ह्याचा 'राष्ट्र' असा अर्थ लावून चालणार नाही. 'लहानात लहान क्षेत्र' असाच विचार करावा लागेल आग उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन आणि वितरण ह्यांसाठी ते इष्टतम (आप्टीमम) क्षेत्र हीच सी मानावी लागेल. राष्ट्र राज्य विभाग जिल्हा - तालुका - गाव - घर अशी क्रमाने ल उत्तम होत जाणारी ती संकल्पना असेल.

अर्थात, 'स्थानिकता' हाच केवळ स्वदेशीचा निकष नाही. मुंबईतल्या लोकांनी मुंबईतच बनलेले कृत्रिम कापड वापरणे हे स्थानिकतेच्या निकषावर उतरणार आहे, पण कृत्रिमता, दुरून येणारा क चा माल, नवीनीकरण - अक्षम संसाधनांचा वापर, आरोग्यावर होणारा दुष्परिणाम ह्या सर्वांमुळे ते स्वदेशीच्या सम्यक संकल्पनेत बसणार नाही. त्यामुळे स्थानिकतेचा विचार पुन्हा तारतम्यानेच करावा लागेल. भौतिक पातळीवर 'स्वदेशी' चा होणारा असा संकोच ही वनांना किंवा जाणीवेला सीमित करणारी संकल्पना असण्याचं काहीच कारण नाही. भौतिक गरजा घर, गाव किंवा क्षेत्र पातळीवर भागल्या म्हणून जाणिवांच क्षेत्रही तेवढंच असण्याचं काही कारण नाही. व्यक्तीची जाणीव कितीही विस्तार पावू शकते. 'स्व' मध्ये ती क्रमाक्रमानं भाग, स्वभाषकांच राज्य, राष्ट्र, जग ह्यांना सामावून घेवू शकते.

गांधीजींना जाऊ अर्धशतक लोटले आहे. जसजसे आम्ही औद्योगिक विकासासाठी तांत्रिक प्रक्रियेकडे सरसावा गेलो, वेळोवेळी गांधीचे स्मरण करण्याव्यतिरिक्त खऱ्या अर्थाने आम्ही त्यांना विसरत चाललो आहोत, जेव्हा की विकसीत म्हटल्या जाणाऱ्या देशात गांधीजींवर विशेष अध्ययन होत आहे. गांधीजींच्या प्रासंगिकतेचा प्रश्न इथेच निर्माण होतो. हे निर्विवाद सत्य आहे की केंद्रीकरण आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तन यानंतर सर्वत्र स्वीकारण्यात आले. हे परिवर्तनच पुढे जाऊन विकेंद्रीकरणाच्या दिशेने अग्रेसर आहे. प्रक्रियेला सुरुवात झाली आहे म्हणण्याची ग ज नाही की विज्ञान आणि वेदांत किंवा विज्ञान आणि आध्यात्म यांची समन्वयाची प्रक्रिया नव्या वैश्विक धर्माकडे वळण घेत आहे. लोकराज्याच्या रूपाने विकेंद्रीकरणाचा पाश्चात्य साठी नवा मार्गच गांधीवादी मार्ग आहे.

गांधीजींनी सामाजिक विकासासाठी (सर्वांगीण विकासासाठी) जे काही विचार मांडले आहेत तेच त्यांच्य विकासाचे मॉडेल म्हणता येईल. गांधीजींचा विकासाचा मार्गच खऱ्या अर्थाने शाश्वत विकासाचा मार्ग आहे. त्या विकासाच्या प्रारूपात जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांचा विचार आहे. संतुलनाचे गांभीर्य आहे. आपली माती, आपली संस्कृती, आपली आस्मत्, स्वामामान, आत्मविश्वास, विशिष्ट व निश्चित ध्येय व माग या सवाचा सम वंश गांधीवादी विचारात आहे. गांधीवादी विकासाच्या मॉडेलमध्ये क्रमाक्रमाने चढत जाणारा मार्ग आहे. त्यात क्रांतीकारक तीव्रता नाही तर संथपणा व गांभीर्य आहे. या मार्गात सर्वा त्र्या विकास वा आदर्श आहे. भौतिक-अध्यात्मिकतेची त्यात सांगड घातली गेली आहे. देशा ज्या भौतिक आणि अध्यात्मिकतेचा जेवढा सखोल, गंभीर आणि कळकळीने

जेवढा विचार गांधीजी केला तेवढा इतर कोणत्याही नेत्याने केला नाही, एवढेच नव्हे तर नंतरच्या नेत्यांनी गांधीवादी विचाराला पुढे रेटले नाही हे या देशाचे दुर्दैवच म्हणावे लागेल. देशहिताऐवजी स्वहित गरहित, जातहित अशा संकुचित वलयातच ते अडकून राहिले. गांधीजींच्या व्यक्त विचारांना ते स्पर्श देखील करू शकले नाही असे खेदाने व दुःखाने म्हणावे लागते.

गांधीवादी विकासाच्या प्रतिमानात (मॉडेल) पुढील विचारांचा समावेश होत व त्याचा वचार करणे व अंमलात आणणे हाच विकासाचा गांधीवादी मार्ग म्हणता येईल ते विचार द्याच्या रूपाने पुढीलप्रमाणे मांडता येतील -

१) **स्वराज्य** - स्वराज्य एक पवित्र शब्द आहे. तो एक वैदिक शब्द आहे ज्याचा अर्थ आ आत्मशासन आणि आत्मसंयम. इतर देशांची कॉपी करणे गांधीजींना मान्य नव्हते. आमची आसन पद्धती आमच्या देशाच्या भौतिक आणि सांस्कृतिक तत्वाशी जुळणारी असावी. सरकारी यंत्रणापासून मुक्त होण्यासाठी सतत प्रयत्नशील राहणे स्वराज्यात गांधीजींना अभि होते. स्वराज्य प्राप्तीचे साधन सत्य आणि अहिंसा आहे. सर्वोदयाची कल्पना स्वराज्यात डलेली आहे. अहिंसेवर आधारलेल्या स्वराज्यात अधिकारापेक्षा कर्तव्याला जास्त महत्त्व

२) **आदर्श समाज** - गांधीजी म्हणतात आम्ही अशा देशाचे निवासी आम्ही दुःख नाही, कष्ट नाही, मोह नाही, संताप नाही. कोणताही भ्रम नाही. तिथे केवळ प्रेमाची गंगा वाहते. समाज जातीविहीन आणि वर्गाविहीन असावा ज्यात श्रेष्ठ कनिष्ठ नसावा खयाज आतीविहि आणि कहत सर्व प्रकारच्या कामाचा आदर आसावा वंश परंपरागत कौशल्य एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सुरक्षित राहते आणि

३) **अतिरेकी प्रवृत्तीचा त्याग** - कोणतीही गोष्ट मर्यादितच योग्य असते व त्याचे योग्य परिणाम दिसू लागतात, “अति: तेथे माती” या म्हणीप्रमाणे परिस्थिती निर्माण होण्याचीच सावध झाले पाहिजे. आज यंत्रवाद अतिरेकी स्वरूपात वाढत आहे. त्यामुळे मनुष्यही यंत्राप्रमाणे कृत्रिम व भावनाशून्य हित आहे. गरज' असेल तरच यंत्राचा वापर करावा. देशहित, समाजहित आणि व्यक्तीहित सर्वांपरी असावे. शोषण प्रवृत्तीला स्थान नसावे. समाजहिताच्या आडयेणाऱ्या गोष्टींचा तात्काळ त्याग व्हावा. गांधीजी विवेकशून्य बुद्धीच्या विरोधात होते गांधीजी यंत्राच्या (यांत्रिकीकरणाच्या)विरोधात नव्हते तर यांत्रिकीकरणाच्या वेडेपणाच्याते विरोधी होते. जी गोष्ट आरोग्याला, पर्यावरणाला, समाजशांततेला धोकादायक आहे त्यावर नियंत्रण करणे आपले कर्तव्य आहे व तोच माणसाचा खरा धर्म असला पाहिजे. तीव्रगतीने धावणारा लवकर थकतो, त्याची दमछाक होते. ते आरोग्याला परवडणारे नसते. हीच गोष्टविकासाला देखील लागू पडते.

४) **भारतीयता टिकवून ठेवावी** - गांधीजी शहरीकरणाच्या विरोधी होते. ते म्हणतात भारत खेड्यांचा देश आहे. खेड्यांचा विकास म्हणजेच देशाचा विकास होय म्हणून भारतात विकासाची गंगा खेड्यातून वाहावयास पाहिजे. विकेंद्रीकरण इथला स्वभाव आहे. प्रवृत्ती आहे व ती वास्तविकता देखील आहे. आज शहरीकरणामुळे झोपडपट्ट्या, बालगुन्हेगारी, संयुक्त कुटुंबाचे विघटन, भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी, अनैतिकता, तणाव, आत्महत्या, अशा समस्या वाढल्या आहेत. त्यातूनच ध्वनी प्रदूषण, वायू प्रदूषण, जलप्रदूषण वाढत आहे. अपघात वाढत आहे. एवढे सर्व मोजून विकास करायचा, तेव्हा तो विकास काय कामाचा? अशा विकासातून सर्वोदयाची कल्पना साकार होणार नाही. मोठ्या प्रमाणावर यंत्राद्वारा राक्षसी प्रवृत्तीने उत्पादनाची व निसर्गशोषणाची व विधावांस्तेची धारणा पास्च्यात्यांची आहे- भारतीय चौकटीत ते बसत नाही भारतीय समाजाचा विकास भारतीय विचार चौकटीतूनच होईल याचा गांधीजींना विश्वास होता. खेड्यांची सभ्यता व शहरांची सभ्यता दोन्ही पूर्णता: वेगळ्या आहेत. शहरांची सभ्यता यंत्र आणि औद्योगिकीकरणावर अवलंबून आहे तर गावांची सभ्यता हात-उद्योगावर आधारलेली आहे. शहरांना गांधीजींनी भारतीय राज्य संस्थेवर उठलेले पुरळ म्हटलं आहे आजगाव आणि शहरामध्ये स्वस्त आणि नीतीयुक्त संबंध तेव्हाच निर्माण होतील जेव्हा शहरांना आपल्या कर्तव्याचे ज्ञान होईल की गावांचे शोषण करण्याऐवजी गावापासून जी शक्ती आणि पोषण प्राप्त करतात त्याच्या मोबदल्यात गावांना परतफेडही केली पाहिजे.

५) स्वयंपूर्णता किंवा स्वावलंबन- गांधीजी म्हणतात ग्राम स्वराज्याची माझी कल्पना एक अशी कल्पना आहे की पूर्ण स्वराज्य असेल ते आपल्या गरजांसाठी दुसऱ्यावर अवलंबून राहण नाही. सहकार्य भावनेने गरजा पूर्ण झाल्या पाहिजे. तणाव निर्माण करणाऱ्या स्पर्धा त्यांना मान्य नव्हत्या प्रत्येक गावात त्याच्या मालकीची शाळा, नाट्यशाळा, सभाभवन, खेळचे मैदान, पिण्याच्या पाण्याची सोय, ग्रंथालय इ. असली पाहिजेत अहिंसेची सत्ताचग्रामीण समाजा या शासनाचे बळ राहिल गावाच्या सुरक्षिततेसाठी, संरक्षणासाठी ग्रामीण सैनिकांचा समूह असला पाहिजे. गावपंचायत गावाचे शासन चालवेल आदर्श गावाचे निर्माण करावे. भरपूर शुध्द हवा व सुर्यप्रकाश यांचा प्रवेश होईल. अशा पद्धतीने घरांची रचना करावी. गावक वांना आधुनिक ज्ञान देऊन जागरूक ठेवले पाहिजे मानव हा विकासाचा केंद्रबिंदु मानल पाहिजे. मानवकल्याण हे ध्येय असले पाहिजे 'जगा आणि जगू द्या' हा सिध्दांत प्रत्यक्ष अमलात आणावा. असे झाले तरच ख-या अर्थाने विकास झाला असे म्हणता येईल. विकास ही विचारसरणी धुरा असली पाहिजे ज्याच्या भोवती विकासाचे चक्र फिरत राहिल. 'मनुष्य बळाचा वापर करून विकासाचा पर्वत चढावा अशी गांधीजीनची भिमिका होती.

६) समानता -प्रत्येकाला आपल्या विकासासाठी आणि जीवनात यशस्वीहोण्यासाठी संची समानता असली पाहिजे. जे अर्थशास्त्र श्रीमंत होण्यासाठी शोषणाचे धडेदेतो त्याला शस्त्र म्हणता येत नाही. खरे अर्थशास्त्र तर सामाजिक न्यायाचीवकीली करते गांधीजी म्हणतात , “ मी अशी स्थिती आणू इच्छितो ज्यामध्ये सर्वांचा सामाजिक दर्जा समानमानला जाईल ” समान वितरण हाच माझा आदर्श आहे. रचनात्मक कार्याचा हा भाग अहिंसापूर्ण स्वराज्याची मुख्य किल्ली आहे. आर्थिक समानतेच्या मुळात ट्रस्टस्टीगिरीची कल्पनाविद्यमान आहे ते म्हणतात, “माझी अशी सूचना आहे की जर भारताला आपला विकासअहिंसेच्या मार्गाने करावयाचा आहे तर त्याला बऱ्याच वस्तूंचे विकेंद्रीकरण करावे लागेल.” ते म्हणतात “विदेशी एक सार्वभौम धर्म आहे. प्रत्येक गावाने स्वतःच्या पायावर उभे राहावे. स्वावलंबी, आत्मनिर्भर, स्वयंशासित, स्वयंनिर्णयीत असावे. सहकार्याने विकासाचे ध्येय पूर्णकरावे, ते लवकर पूर्ण होईल व त्याचे समाधान देखील वेगळाच आनंद देणारे राहिल. श्रमाला मानाचे, श्रेष्ठवे स्थान द्यावे. श्रमाला हीन लेखू नवे. श्रमाला हीन लेखल्यामुळेच बेकारीचीसमस्या अधिक जाणवते. 'श्रम हाचि देव असे माझा' ही प्रवृत्ती जनमानसात बिंबविणे आवश्यकआहे. -- बुद्धिपूर्वक केले गेलेले शरीरश्रम समाज-सेवेचे सर्वोत्कृष्ट रूप आहे. बाह्य मोठेपण वाढविण्याऐवजी आन्तरिक मोठेपण वाढवावे. श्रीमंतीपेक्षा सज्जनतेला पूजावे, श्रमाला पूजावे, यातून स्थायी संतुलित, शाश्वत विकासाचा मार्ग मोकळा होतो.”

७) शेती, शेतकरी व पशुपालन – कसेल त्याची जमीन असावी. मर्यादेपेक्षा एखाद्या व्यक्ताकड जास्त जमीन असता कामा नये. अशी सुधारणा अहिंसक मार्गानेच शक्य होईल. कारखान्यात श्रमिकांना त्यांच्या श्रमाचा योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे. मालक- मजूर या धर्तिवर संबंध स्थापित होण्याऐवजी समाजधर्म, बंधूप्रेम व सहकार्याच्या तत्त्वावर ते संबंध विकसित व्हायला पाहिजे. मजूरही कारखान्याचे हिसेदार असले पाहिजे. संघर्षाऐवजी सलोखा, मैत्रीभाव वाढला पाहिजे. अशा प्रकारची विकासाची संरचना तयार करावी हृदयाची प्रामाणिकता असेल तर यात कठिण असे काही नाही. यासाठी नीतिधिष्ठित आराखडा तयार करता येईल. जमीनदारांनी शेतमजुराचा बांधव म्हणून, माणूस म्हणून विचार केल्यास त्याला देखील तितकाच चांगला प्रतिसाद मिळू शकेल व त्यातून स्वस्थ विकासाचा मार्ग पक्का होत जाईल. पशुपालन शास्त्रीय पद्धतीने केल्यास त्यापासून लाभच अधिक मिळतो. धर्माचे पालनही त्यातून आपोआपच होईल. सहकारी शेतीचा विकास करावा. लहान- लहान तुकड्यात आधुनिक शेती करणे परवडत नाही. तेव्हा सहकारी तत्त्वावर शेती व इतर उद्योग यांना प्रोत्साहन द्यावे.

८) खादी व ग्रामोद्योग - खादी देशात सर्वांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचे व समानतेचे प्रतिक आहे. खादीचा स्वीकार त्याच्या सर्व फलितां ह केला पाहिजे. याचा अर्थ आहे संपूर्ण स्वदेशी मनोवृत्ती ठेवणे आणि जीवनाच्या सर्व अवश्यक वस्तू भारतातच आणि त्या देखील ग्रामवासीयांच्या कष्टाने आणि कौशल्याने तयार कराव्यात. या मार्गाने गाव स्वावलंबी- बनतील. यासाठी लोकांच्या मनोवृत्तीत व आवडीमध्ये क्रांतीकारी परिवर्तन आणण्याची गरज आहे. माझ्यासाठी खादी भारतीय मानव सामाजाचे क्य, त्याचे आर्थिक स्वातंत्र्य

आणि समानतेचे प्रतिक आहे. नेहरूजींच्या शब्दात खादी म्हणजे हिन्दुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा गणवेश आहे. तसेच खादी मनोवृत्तीचा अर्थ आहे. जीवनाचे आवश्यक पदार्थ, त्याचे उत्पादन आणि वितरणाचे विकेंद्रीकरण आहे. खादी बरोबरच ग्रामीण उह गांकडे लक्ष द्यावे लागेल. त्यासाठी कार्यक्रमाची गरज आहे. प्रोत्साहन व जागरूकता आवश्यक आहे. माणसाला आपल्या मनावर नियंत्रण ठेवणे गरजेचे आहे. भोगवृत्तीऐवजी संयमित वृत्तः शाश्वत विकासाला पोषक असते. ग्रामोद्योगांचा नाश म्हणजे भारताचा विनाश आहे असे गांधीजींना वाटत होते. गावातील गरजा गावातीलच उद्योगांनी पूर्ण होतील. त्यामुळे गावाचा पैसा गावातच राहिल. यातून एकोपा वाढण्यास मदत होईल. संस्कृतीचे जतनही आपोआप होईल. क्रमाक्रमाने त्यात सुधारणा होत राहावी. सरमिसळ न झाल्याने व न केल्याने वस्तूची गवता व पौष्टिकता टिकून राहण्यास मदत होईल. प्रत्येक उद्योगाची संपूर्ण प्रक्रिया प्रत्यक्ष वरून दाखवण्यात त्याचबरोबर इतर गोष्टीकडे लक्ष दिले पाहिजे. उदा. आदर्शग्राम आहार, ग्रामोद्योग आणि यंत्रोद्योगाची तुलना, पशुपालनाचे प्रशिक्षण, कला विभाग, गावात घरोघरी संडासाची व्यवस्था, सजीव खत व रासायनिक खत, प्राण्यांच्या कातडीचा व हाडांचा उपयोग, ग्रामसंगीत, विविध प्रकारचे ग्रामवाद, ग्रामनाटक, गावाचे खेळ, खाडे आणि विविध प्रकारचे व्यायाम, नई तालीमगावठी औषधे व प्रसूतीगृहे वगैरे.

९) बाजारपेठेची भूमिका- उत्पादनाचे प्रमाण जेव्हा खूप वाढते, तेव्हा उपभोक्त्यांपर्यंत ते पोहोचविण्यासाठी एखादे माध्यम आवश्यक असते किंवा उपभोक्त्यांना त्यांच्या गरजा, आवडी-निवडी, ऐत ह्यानुसार खरेदी करण्यासाठी देखील अशा माध्यमाची आवश्यकता असते. बाजारपेठ ह्या संकल्पनेचा विकास झाला आहे तो उत्पादन उपभोगाच्या ह्या बदलत्या गरजांमुळे. उपभोग्य वस्तूंची संख्या, प्रकार किंवा रंग हा फार वेगळा नसतो. त्यावेळी बाजारपेठ हे निव्वळ विनिमयाचं मध्यवर्ती ठिकाण असतं. आठवड्याचा बाजार ह्याच उत्तम उदाहरण. भाज्या, धान्य, कापड, खाद्य पदार्थ, मौ च्या व चैनिच्या वस्तू, गुरेढोरे, भांडीकुंडी अशा वस्तूंची दर आठवड्याला मध्यवर्ती ठिकाण खरेदी-विक्री म्हणजे हा बाजार. गरज मर्यादित व उत्पादनही मर्यादित. त्यामुळे एक साधा - स पा व्यवहार असतो.

आज मात्र बाजारपेठ इतकी साधी-सोपी राहिलेली नाही. ती स्थानिक नसून जागतिक बनली आहे. जगाच्या ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यंत असंख्य प्रकारांच्या मालाची वाहतूक होते. एका देशातला मल दुसऱ्या देशात नेऊन तिथल्या बाजारपेठेत ओतला जातो. तो चांगला असेल, तर लोकशा परदेशी मालावरही तुटून पडतात. हल्लीची बाजारपेठ ही केवळ विनियम करून थांबत नाही तर मागणी निर्माणही करते. एखादा उत्पादक आपली नवी वस्तू मोठ्या प्रमाणात उत्पादित करून बाजारात आणतो आणि मग तीला मागणी निर्माण करतो. वृत्तपत्रात, दूरदर्शनवर, रे ओवर आकर्षक जाहीराती करून तो ग्राहकांना त्या वस्तूकडे आकृष्ट करतो आणि खरेदीला : वृत्त करतो. सवलतीच्या किमती, खरेदीवर भेट, विक्रेत्यांना बोनस अशा अन्य मार्गांनीही विक्री वाढविली जाते.

बाजारपेठेच्या ह्या विकासापासून जाहिराती हे जसे एक नवे तंत्र पुढे आले आहे तसेच आकर्षक वेष्टण, नजरेत भ गारी मांडणी, तत्पर सेवा, ग्राहकांच्या मानसिकतेचा अभ्यास • अशा अन्य बाबीही विकसीत झाल्या आहेत. पण हा सगळा विकास चांगल्या मार्गानेच होतो असे नाही. त्यात खोटा रडपणा, सवणूक, माणसाच्या भावनेचा लाभ उठविण्यासाठी प्रवृत्ती, स्पर्धाकांवर येनकेनप्रकारे मात क ण्याची धडपड अशा वाईट बाजूही आहेत. वस्तूची जाहिरात करताना स्त्रियांच्या देहप्रदर्शनाचा वापर केला जातो.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. - कडू मोहिते महात्मा गांधी लाखे प्रकाशन, नागपूर
२. - जोगळेकर वि. रा. महात्मा गांधी जीवन आणि कार्यकाल, साधना प्रकाशन, पुरंदर २०२३
३. - लेलीवेड जोसेफ महात्मा गांधी, आणि त्यांचा भारतीय संघर्ष, मेहता पब्लिकेशन हाउस, पुणे २०१९
४. - Prabhu R. K. The mind of mahatma Gandhi, Navjivan Publishing House, Ahamabad-4, 2018